

Szalai Attila

„Istenem, ha belehallgathatnék a hallgatásukba!”

Részletek a *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976–1990* című kötetből

Az alábbiakban részleteket közlünk Szalai Attila *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976–1990* című, a Magyar Napló által kiadott, többek között Intézetünk által is szakmai támogatásban részesített kötetéből. Ezzel nemcsak tisztelegni kívánunk elhunyt barátunk, kollégánk emléke előtt, de az általunk válogatott naplórészletekkel a lengyel–magyar személyes kapcsolatok, a lengyel és részben a magyar szellemi élet alakulásáról, illetve a kultúra fontos szereplőiről is képet kaphatunk. A magyarító jegyzeteket – részben Szalai Attila korábbi munkáinak felhasználásával – szerkesztőségünk készítette, a részleteket Nagymihály Zoltán válogatta. Itt mondunk köszönetet Szalai Attila családjának és a Magyar Napló Kiadónak a közlés lehetőségéért, és Kiss Gy. Csabának a jegyzetek elkészítéséhez nyújtott segítségéért.

1978. OKTÓBER 22. VARSÓ

Múlt szerdán bevitem az esedékes határidős fordításokat a *Lengyelország*¹ szerkesztőségébe, és szokás szerint bent maradtam egy kicsit pletykálni a legényekkel.

Egyszer csak ki lép be? Kiss Gy. Csaba.² Gondoltam, Ákost³ keresi, már magyarítottam is, mikorra várható, hogy visszajön, de kiderült, hogy engem keres.

Ó, nyilván valami üzenetet akar átadni otthonról...

De nem! Azt mondja, szeretne elbeszélgetni velem. Nocsak! Mi a fene? Furcsállottam kicsit. Hiszen eddig csak többes társaságban találkoztunk, semmiféle összejövetelről nem volt szó. Tisztelem persze, és emelgetem neki a kalapomat mindazért, amit művel, de Csaba elbátor-talanítja az embert, ritka madár, aki mindjárt az ismeretség

elején bizalmaskodni mer vele. Következésképpen magázódik, sokat kell dolgozni azért, hogy felengedjen. Mondja, hogy komoly dolgokról volna szó, beszéljünk meg találkozt. Péntekben egyeztünk meg.

Délelőtt 10-re mentem érte a Bristolba,⁴ ahol lakott. Aztán együtt átballagtunk az írószövetségbe valami hivatalos papírja-ért. A kávézóban Csaba kitörő örömmel üdvözölt egy jóképű,

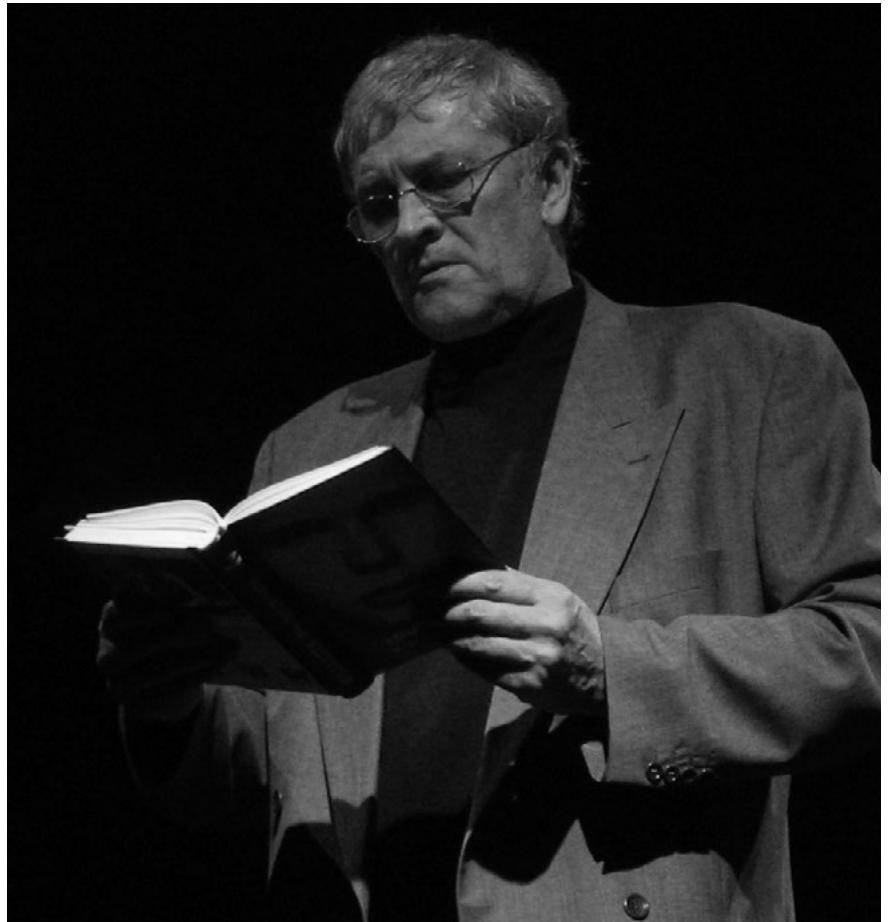
¹ Az Interpress vállalat által kiadott, 1963 és 1981 között több nyelven – így magyarul is – megjelentetett havi magazin. 1970-től szerkesztője Engelmayer Ákos volt, Szalai Attila a '70-es évek közepétől volt külsős munkatárs. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

² Kiss Gy. Csaba (1945): irodalom- és művelődéstörténész. 1972 és 1986 között a *Tiszatáj Kelet-európai szemle* című rovatának külsős szerkesztője, 1974 és 1980 között a *Nagyvilág* rovatvezetője, 1988 és 1992 között a *Hitel* szerkesztőségének tagja. Az 1980-as évek első felében az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa, az ennek keretei között működő Polonisztikai Munkaközösség titkára. Az 1986-os *Felczak-emlékkönyv* egyik kezdeményezője és szerkesztője. 1987-től a Magyar Demokrata Fórum alapító szervezője, 1988–89-ben az ideiglenes elnökség, 1990-ben az elnökség tagja. 1995 és 2010 között az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének docense, 2011 és 2018 között a Varsói Egyetem professzora. Címzetes egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia doktora. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

³ Engelmayer Ákos (1938): etnográfus, újságíró, diplomata. 1962-ben költözött Lengyelországba, miután lengyel feleséget választott. 1970 és 1989 között az Interpress alkalmazásában állt, 1981-ig a *Lengyelország* című lapot szerkesztette. 1980-ban csatlakozott a Szolidaritáshoz, az MDF lengyelországi csoportjának alapítója, 1988 nyarától a szervezet megbízott varsói képviselője. 1990 és 1995 között Magyarország lengyelországi nagykövete. A Lengyelországi Magyarok Egyesületének elnöke. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁴ Történelmi szálloda Varsóban. Ignacy Jan Paderewski itt tartotta kormánya első ülését 1919-ben. A német megszállás alatt a náci vezetés használta az épületet, a háború után államosították, és 1981-ben bezárták. A rendszerváltás után felújították, az 1993-as megnyitóján részt vett Margaret Thatcher korábbi brit miniszterelnök.

nagydarab embert, akivel be is mutatott bennünket egymásnak. Bohdan Zadura⁵ volt az, a költő, a nemrég megjelent magyar költészeti antológia⁶ egyik műfordítója. Prózát is olvastam tőle, a polcomon ott van a *Patricia és az afgán agár* című elbeszéléskötete. Olyan légkört teremt az írásaival, hogy azonnal otthon éreztem magamat benne, és nagy kedvem támadt elbeszélgetni a szerzővel. S most itt volt az alkalom. Csaba felment az emeletre a papírjaiért, s én kettesben maradtam Bohdannel. És beszélek hozzá, beszélek, ő meg egyik konyakot gurítja le a másik után, jóságosan mosolyog, s néha csendesen mond is egy-egy szót. Némi idő után kezdtem ostobán érezni magamat: na, ennek a faszinak alighanem elege van belőlem, unja a sok dumát, és csak a jólneveltsége tartja vissza attól, hogy elküldjön a jó fenébe.

Bohdan Zadura 2005-ben. Forrás: Wikimedia Commons / Michał Kobylński

Csaba végre visszajött, és mire észbe kaptam, már meg is hívta velem Bohdant hozzánk estére. Na hiszen! Szegény szűkszavú pasi csak nem szabadul tőlem!

Míg átsétáltunk Csabával a Czytelnik kiadóhoz,⁷ megtudom, hogy Bohdan mindenkivel ugyanolyan szótlán, a hallgatása nem nekem szólt. Kő a szívről.

Aztán csak tátom a számat, amikor Csaba rákérdez szerény

személyemre, s elkezd sorolni, mi mindenre tart alkalmasnak, milyen publikációs lehetőségek nyílhatnak meg előttem, ha megfogadom a tanácsait. Gondoltam is, kár, hogy az Interpress korifeusai nem hallják – íme, Csaba nem a diplomát kéri rajtam számon, hanem az írástudói felkészültségre és a munkabírásra apellál. Az ügy szolgálatára, aminek a neve: lengyel-magyar kapcsolatok építése. Írjak riportot, publicisztikát mindenről, amiről úgy

érezem, hogy köze lehet hozzá. Kapacitál, hogy Beke György⁸ *Tolmács nélkül* című interjúgyűjteményéhez hasonló összeállítást készítek. Felsoroljuk azt a mintegy harminc legyen író, tudóst, művészt, akiről úgy véljük, van a magyarok számára is tanulságos mondanivalójuk. Írjuk a neveket, s melléjük az emberek életkorát. A legidősebbekkel kell kezdeni, mert bármikor itt hagyhatnak bennünket, s tudásuk visszahozhatatlanul elviszik a

⁵ Zadura, Bohdan (1945): lengyel költő, műfordító. A lublini *Akcent* szerkesztőbizottságának tagja, 2004-től a Lengyel Írószövetség *Twórczość* című folyóiratának szerkesztője. 1968 óta jelentek meg könyvei (a *Patrycja i chart afgański* – *Patricia és az afgán agár* 1976-ban), magyar nyelven 2005-ben jelent meg *Éles határok* című verseskötete. Magyarra többek között Madách *Az ember tragédiáját* és Babits *Jónás könyvét* fordította, az antológiában Bornemisza Péter, Rimay János, Áprily Lajos, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc és Tóth Árpád verseit ültette át lengyel nyelvre. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁶ A varsói PIW (*Państwowy Instytut Wydawniczy*, Állami Kiadó Intézet) gondozásában megjelent, Kerényi Grácia által kezdeményezett magyar költészeti antológia: *Antologia poezji węgierskiej*. Szerk. Csapláros István – Kerényi Grácia – Sieroszewski, Andrzej – Jastrun, Mieczysław. Varsó, PIW, 1975.

⁷ 1944 októberében, Lublinban alapított, a következő évtől Varsóban működő kiadó.

⁸ Beke György (1927–2007): író, újságíró. 1974 és 1987 között a kolozsvári *A Hét* főmunkatársa. 1987-ben települt át Magyarországra. Több riportkönyve jelent meg, az 1972-es *Tolmács nélkül* című, a magyar-román kapcsolatokról szóló interjúkötete román nyelven is megjelent.

sírba. Csorba Tibor,⁹ Csapláros István,¹⁰ Ludwik Bazyłow¹¹ például mind csaknem nyolcvanévesek. Lippóczy Norbert,¹² Andrzejewski¹³ és Iwaszkiewicz¹⁴ is benne vannak már a korban.

A felsőfokú tanulmányokkal kapcsolatos nyavalygásaimra ugyan nem legyint, de majdnem. Az egyetem, jegyzi meg, valójában csak arra jó, hogy megtanítson rendszerezni, s arra, hogy mit merre keress. Nem mondom, hogy hagyj fel az

igyekezettel. De ha a diákoskodás mellett elmulasztod az önművelést, fabatkát sem ér a diplomád. Az a lényeg, hogy tudd, mit akarsz elérni, s ennek rendelj alá olvasást, tanulást, mindent, azt szívd magadba, amire valóban szükséged van. Figyel egy ideje, teszi hozzá, s úgy látja, van bennem ambíció, s ami fontos: kitartás és íráskészség. Azért keresett meg, hogy biztasson, feladatokat adjon, s elősegítse az elvégzett munkák megjelentetését. Abban maradunk,

hogy elkezdem kipipálni a „penzumokat”, s hogy a kész írásokat – műfajuktól függően – Csaba elhelyezi a magyar sajtó különböző orgánumaiban.

No, fel van adva a lecke! Kezdek kijárni Kiss Gy. Csaba szemináriumát... Kovács Pistára¹⁵ beiratkoztam még Magyarországon, amikor a Mezőgazdasági Kutató Intézet martonvásári klubjának füllegális kultúrprogramjain¹⁶ összehozott bennünket a lengyel ügy. Ákos és

⁹ Csorba Tibor (1906–1985): festőművész, író. 1936 óta élt Lengyelországban, lengyel feleséget választott magának. 1945 és 1949 között magyar nyelvet és irodalmat oktatott Krakkóban, valamint az ottani Magyar Intézetet vezette. Egy hazalátogatása után nem engedték vissza, újra és véglegesen csak 1955-ben telepedhetett le Lengyelországban. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

¹⁰ Csapláros István (1910–1994): irodalomtörténész. 1931-től a wrocławai egyetemen tanult. 1948 és 1955 között a Varsói Magyar Kulturális Intézet vezetője, 1955 és 1961 között kulturális tanácsadója. 1951-ben a Magyar Filológiai Tanszék alapítója, 1971-től a tanszék vezetője. A Kerényi Grácia által kezdeményezett antológia egyik szerkesztője. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

¹¹ Bazyłow, Ludwik (1915–1985): lengyel történész. 1975 és 1981 között a Lengyel Tudományos Akadémia szocialista országokkal foglalkozó intézetének igazgatója volt, és tagja volt az Akadémia Történettudományi Bizottságának.

¹² Lippóczy Norbert (1902–1996): borkereskedő, agrármérnök. A harmincas évek közepén telepedett le Tarnówban. 1940-ben tiltott határátlépési kísérletért a szovjetek öt év börtönbüntetésre ítélték. 1945 után szabadult onnan, ám Lengyelországba csak 1953-ban térhetett vissza. Miután 1956 őszén Tarnów lakossága hatalmas mennyiségű élelmet, ruhát, vért és pénzt gyűjtött a szabadságharcot vívó Magyarországnak, decemberben megalapította a Tarnóvi Bem József Magyarbarát Társaságot. Népművészeti gyűjteményét ekkor adományozta a tarnóviaiaknak.

¹³ Andrzejewski, Jerzy (1909–1983): lengyel író. Első műve, a *Ład serca* 1937-ben jelent meg a *Prosto z mostu* hasábjain. Leghíresebb műve az 1948-ban megjelent *Hamu és gyémánt*, amelyet Magyarországon a Magvető adott ki, 1962-ben. 1950-ben lépett be a Lengyel Egyesült Munkáspártba (LEMP), amelyből azonban 1956 októberében kilépett. 1964-ben a kultúra szabadságáért kiálló, Józef Cyrankiewicz miniszterelnökhöz címzett levél aláírója. 1965 és 1970 között írt *Miazga* című regénye a második nyilvánosságban 1979-ben jelent meg. 1976-ban aláírója és egyik megfogalmazója az alkotmánymódosítás elleni tiltakozásnak, majd a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) alapító tagja, később a Szolidaritás támogatója. A *Zapis* szerkesztője. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

¹⁴ Iwaszkiewicz, Jarosław (1894–1980): lengyel író, költő. 1924 és 1939 között a *Wiadomości Literackie* munkatársa. 1939-től részt vett a lengyel földalatti állam tevékenységében. 1945–46-ban, 1947 és 1949, majd 1959 és 1980 között a Lengyel Írószövetség elnöke. 1956-tól a *Twórczość* főszerkesztője. Részt vett a Béke Világkongresszus tevékenységében, 1952 és 1980 között a szejm képviselője.

¹⁵ Kovács István (1945): költő, történész, polonista. 1966-tól a Kilencek költőcsoport tagja. 1972 és 1981 között az MTA kelet-európai irodalmak kutatócsoportjának munkatársa, 1973-tól a *Tiszatáj Kelet-európai szemle* című rovatának lengyel felelőse. 1986-ban az Írószövetség titkára, az ebben az évben megjelent *Felczak-émlekkönyv* egyik szerkesztője. 1990 és 1994 között a varsói magyar nagykövetség kulturális tanácsosa, 1994 és 1995, majd 1999 és 2003 között krakkói főkonzul. 2013 óta a Krakkói Tudományos Akadémia tagja. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

¹⁶ A martonvásári Mezőgazdasági Kutatóintézetben szerveződött, 1955 és 1992 között létezett Brunsvik Klub, valamint az 1970-ben alapított, de 1976-ban betiltott Széchenyi Klub a „szabadság kis köreként” teremtett korai fórumot a „máskéntgondolkodóknak”. Utóbbi tevékenységét Aczél György személyes, martonvásári fellépése után szüntették meg. Lásd: Somodi István: A szabadság egy „kis köre” mint a függetlenség végvára. A rendszerváltás előzményei a Martonvásári Kutatóintézetben. *Rendszerváltó Archívum*, 2020. október, 19–32.

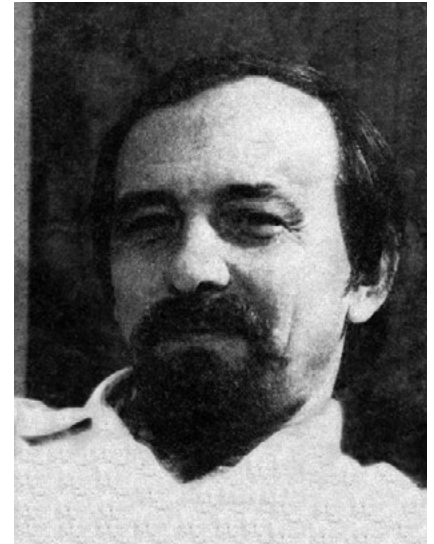
Jakubiuk,¹⁷ Jerzy Robert Nowak,¹⁸ Csapláros Pista bácsi „kursusaira” itt jelentkeztem. Lassan egészen különleges tanári kart szedek össze magamnak a céltudatos önműveléshez! [...]

1979. FEBRUÁR 2. VARSÓ

Napok óta az írószövetség könyvtárában dolgozom. Interjúkra készülök fel. Tadeusz Nowak,¹⁹ Jerzy Andrzejewski, Jarosław Iwaszkiewicz vannak soron, mindannyian a *Tiszatáj* hasábjain fognak megjelenni.²⁰

Hihetetlenül nehezen fegyelmezem magamat, különösen, ami Nowakot illeti. Itt áll körülöttem halomban a rengeteg újságkivágás, bírálat, kritika, versei, elbeszélései különböző folyóiratokban. A barátságai: Nagy László, Juhász Ferenc... S a csodálatos könyvei! Óvatlanul belemerülök valamelyik művébe, s végem van, másfél óra múltán riadok fel az élvezkedésből, ahelyett, hogy jegyzetelnék. A költészete sem piskóta, érzik benne a Tátraalja friss levegője, s frissen begyűjtött széna illata, a kaszát szorító inas, eres, szívós kéz ereje, a kemény, s mégis galamblekű, zsoldáros

paraszt egészséges kitartása mind a mellett, ami fontos. Mindenekelőtt a hagyományok mellett. „Végre kiteptem magamat onnét, valahára elszöktem” – mondja mintegy megkönnyebülve a főhős a *Prófétában*. „Olyan nemzedék vagyunk, amely apáink, nagyapáink, ük- és szépapáink kezével ír” – nyilatkozta nemrégiben. Meg kell kérdeznem tőle: a következő nemzedékek vajon kinek a kezével fognak írni? Nem láttam még őt életben, csak telefonon beszéltem vele, mégis itt van előttem egy tiszta arc, egy kutatóan villanó szem, amely gyanakodva méregeti a hozzá beszélőt, hogy vajon megrezdül-e benne valami, ami közös érzelmi nyelvet teremthet a költő és olvasója között. Tizenöt éve, amikor első prózája, az *Obcoplemienna ballada (Idegen törzs balladája)* megjelent, amelyben az önmagát költőként megtagadni nem tudó Nowak tulajdonképpen verselve ír prózát (mint a későbbiekben is), a szerző azt nyilatkozta, hogy nagyon szórakoztatja a próza. „Legalább alaposan kidumálhatja magát az ember: pletykálhat, amennyi jólesik. Persze a legtöbbet önmagáról.”

„Olyan nemzedék vagyunk, amely apáink, nagyapáink, ük- és szépapáink kezével ír.” Tadeusz Nowak. Forrás: Wikimedia Commons / Ismeretlen fotós. (Nowak, Tadeusz: *Wiersze wybrane*. Varsó, LSW, 1978.)

Na, Szalai, itthon vagyunk! A szívemből szól Nowak...

Andrzejewski egészen más világ. Nobilis²¹ varsói polgárcsalád sarja, aki ifjúkori nézeteit mintegy otthonról hozta magával. A nemzeti demokrata beállítottságáról ismert Zamoyski Gimnázium után polonisztikát tanult. Első balos élményei egyetemi hallgató korában érik, hasonlatosan a konzervatív angol családok fiaihoz,

¹⁷ Jakubiuk, Jerzy: lengyel történész, irodalomtörténész. A Varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszékének hallgatója, majd tanára. Számos alkalommal járt Magyarországon, egyszer magyar állami ösztöndíjjal is.

¹⁸ Nowak, Jerzy Robert (1940): lengyel történész, politológus. 1972 és 1974 között Lengyelország budapesti nagykövetségének másodtitkára volt, ezen minőségében többször bírálta a magyar kultúrpolitikát és bizonyos, általa lengyelellenesnek tartott munkákat. Idő előtti hazarendelése után is számos magyar témájú tanulmányt, elemzést jegyzett, írásaiban gyakran vizsgálta a magyar és a lengyel nemzet kapcsolatát, egymás kölcsönös megítélésének alakulását. 1982 elején, a hadiállapot bejelentése után indított *Rzeczpospolita* beköszöntő számában méltatta a kádári konszolidációt. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

¹⁹ Nowak, Tadeusz (1930–1991): lengyel költő, műfordító. Munkásságában nagy hangsúlyt kaptak a népköltészeti és bibliai elemek. Többek között Arany János, Petőfi Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László és Csoóri Sándor magyar fordítója, utóbbi kettővel közeli baráti kapcsolatban volt. Csoóri *Senkid, barátod* című, először a magyar emigrációban megjelent, Lengyelország iránt tisztelegő versét ő fordította lengyelre, az szamizdatban terjedt. Felesége, Szenyán Erzsébet számos művét ültette át magyarra, ő maga is rendszeresen járt Magyarországon. *Obcoplemienna ballada* című műve 1963-ban, a *Prorok (Próféta)* 1977-ben jelent meg Lengyelországban, utóbbi 1979-ben Magyarországon az Európa adta ki. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

²⁰ A Tadeusz Nowakkal készült interjú a debreceni *Alföld* folyóiratban (Szalai Attila: A dal ugyanaz, csak a hangszer más. Beszélgetés Tadeusz Nowakkal. *Alföld*, 1979. szeptember, 22–28.), a Jarosław Iwaszkiewicz-csel készült beszélgetés pedig a *Nagyvilágban* (Szalai Attila: Meg kell ismernünk a világot. Beszélgetés Jarosław Iwaszkiewicz-csel. *Nagyvilág*, 1979. augusztus, 1218–1220.) jelent meg. A Jerzy Andrzejewskivel készült interjú közlésének nem találtuk nyomát.

²¹ Nemes.

akik a konzervatívnak tartott Oxfordban válnak, mondjuk troc-kistává. Olyan romantikus balosokkal – a lenini „hasznos idioták” lengyel kiadásaival – barátkozik ekkor, mint Stefan Żółkiewski,²² Franciszek Siedlecki²³ vagy Ludwik Fryderyk.²⁴ Íróként a *Wiadomości Literackie*²⁵ jóvoltából debütál, irodalmi munkásságát aztán Stanisław Piasecki²⁶ szárnyai alatt folytatja, színházi tárcákat közöl a *Prosto z Mostu*²⁷ hasábjain. Ugyanitt adja közre részletekben első nagyobb lélegzetű munkáját a *Szív rendje* (*Ład serca*) címmel. Ekkor még viszonylag hű ifjúkori önmagához, hithű katolikusként mutatkozik meg, aki szívesen forgatja Mounier²⁸ vagy Maritain²⁹ műveit. Néhány évvel később az irodalomtörténész

Kleiner professor³⁰ a lengyel Malraux-nak³¹ nevezi őt, a *Szív rendjét* pedig François Mauriac³² színvonalán álló könyvként aposztrofálja.

S ez a kivételes tehetségű ember a háború után egyszer csak felbukkan a marxista *Odrodzenie* (*Újjászületés*)³³ folyóirat szerzőjeként. Odaáll az új rendhez, 1950-ben meg is pecsételi a kirográfor³⁴ azzal, hogy belép a kommunista pártba, ahol azonnal kitüntetésekkel halmozzák el. Mindezért később meg is kapja a magáét érte Czesław Miłoszól,³⁵ aki a *Rabul ejtett értelem* című munkájának egyik jellegzetes főhősévé teszi. De ekkor még ő az ünnepelt író, a *Hamu és gyémánt* szerzője, aki átértékelte és átállt,

s a hozzá hasonló önkénteseket kellőképpen megbecsülte a rendszer. (Lásd még pl. Żukrowskit³⁶ a *Kőtáblákkal*, a *Lotnával* s egyebekkel.) Funkciókat is vállal: a Világ Béketanács³⁷ aktivistája lesz egy ideig.

A pártos, orwelli „újbeszél”³⁸ is megéri, sematikus marhaságokat ír, s az ötvenes években a publicisztika számára olyan irányadást képes komolyan kiejteni a száján, hogy „gondolkodó értelemmel” kell írni... Majd később a *Hatékony harc* című pamfletjében arról bölcsekedik, hogy az önteli (*zadufek*) olyan ember, aki egyaránt vak az életre és a történelemre. Olyan, aki nem a szocializmust igyekszik megvalósítani,

²² Żółkiewski, Stefan (1911–1991): lengyel irodalomtörténész, kritikus, a Lengyel Munkáspárt (PPR) alapítója, 1957 és 1958 között a *Polityka* szerkesztője.

²³ Siedlecki, Franciszek (1867–1934): lengyel festő, grafikus.

²⁴ Fryderyk Hildt, Ludwik (1847–1919): lengyel festő, rovtartódós.

²⁵ *Wiadomości Literackie*: 1924 és 1939 között működő liberális kulturális hetilap.

²⁶ Piasecki, Stanisław (1900–1941): lengyel újságíró, politikus. 1935-ben alapította a *Prosto z mostu*. 1939-től náciellenes fordulatot vett, 1940-ben a Gestapo letartóztatta, 1941 júniusában megölték.

²⁷ *Prosto z Mostu*: 1935 és 1939 között működő lengyel jobboldali hetilap.

²⁸ Mounier, Emmanuel (1905–1950): francia filozófus, teológus, a neokatolikus *Esprit* c. lap alapítója.

²⁹ Maritain, Jacques (1882–1973): francia filozófus, a 20. századi francia katolikus gondolkodás egyik legmeghatározóbb alakja.

³⁰ Kleiner, Juliusz (1886–1957): lengyel filozófus, irodalomtörténész.

³¹ Malraux, André (1901–1976): francia író, politikus. 1945 után információs, majd kulturális miniszter volt.

³² Mauriac, François (1885–1970): francia író.

³³ *Odrodzenie*: A lengyel Népfrent (Nemzeti Egységfront – PjN, majd 1982-től Nemzeti Megújulás Hazafias Mozgalma – PRON) lapja.

³⁴ Eredetileg hamisítás ellen védett, a pápa által aláírt okmány. Ebben az esetben valószínűleg: „hitelesítés”.

³⁵ Miłosz, Czesław (1911–2004): lengyel költő, író. Bár 1945 után diplomáciai szolgálatot vállalt a berendezkedő új hatalmi rendben, 1951-ben politikai menedékjogot kért Franciaországban. 1953-ban, már emigrációban jelent meg *Zniewolony umysł* (*A rabul ejtett értelem*) című esszékötete, amelyben kifejezetten az emigráció számára kívánta megmagyarázni a kommunista rendszer működési mechanizmusát. (Magyarországon 1992-ben jelent meg az Európa kiadásában.) A kommunista hatalom árulónak bélyegezte, a '80-as évekig otthon a nevét sem lehetett leírni, művei szamizdatként terjedtek. 1980-ban irodalmi Nobel-díjjal tüntették ki. 1981-ben hazalátogathatott, ám verseit Lengyelországban ezután is csak a katolikus *Tygodnik Powszechny*ben engedte megjelentetni. [*Szalai Attila jegyzetei alapján.*]

³⁶ Żukrowski, Wojciech (1916–2000): lengyel író. 1945 után a Néphadsereg tisztje volt, tudósított a vietnami háborúból, diplomáciai szolgálatban dolgozott, és a Szejm képviselője is volt. *Kamienne tablice* (*Kőtáblák*) című könyve 1966-ban jelent meg – publikálását először a sztálinizmust bíráló és az 1956-os magyar forradalommal szimpatizáló részei miatt megtiltották, végül Władysław Gomułka közbenjárására jelenhetett meg. *Lotna* című, 1939 szeptemberében játszódó elbeszélését Andrzej Wajda filmesítette meg 1959-ben, kötetben 1969-ben jelent meg.

³⁷ Béke Világtanács: 1950-ben, Varsóban létrehozott, a Szovjetunió által irányított és befolyásolt, a szocialista blokk képviselőit tömörítő mozgalom.

³⁸ Újbeszél: George Orwell 1984 című művében, a totalitárius frazeológiára használt, a valóságot szándékosan és mesterségesen megváltoztató és ellenkezőjére fordító nyelvre használt kifejezés.

hanem ennek égisze alatt önnön beteges vízióit, miközben igazából részint vagy egészében reakciós indulatok fűtik. Az önteli ember általában meg van sértődve a társadalomra, a haladás eszméitől kiütéseket kap, ugyanakkor felkészületlenségét, ügyetlenségét és gyengeségét túlzó politikai, szakmai és pártéleti aktivitásával, saját személyének előbbre tuszkolásával, s ha lehet, ünnepelettel igyekszik palástolni.

Hm. Az egyik kérdésem bizonyosan az lesz Andrzejewskihez, hogy ezeket a „zadufeket” napjainkban hogyan s milyenek látja. Hiszen tele van velük a világ, így a mai Lengyelország is.

1959-ben kilép a pártból, s 1964-ben már a szólásszabadság védelmében adja aláírását a „34-ek leveléhez”, amelyben vezető intellektüelek, művészek, írók emelik fel hangjukat a kulturális élet ellehetetlenítésével szemben. 1968-ban nyilvánosan tiltakozik Csehszlovákia megszállása ellen, 1976-ban pedig a lengyel alkotmányban tervezett módosításokat – például a lengyel-szovjet örök barátság „tényének” alaptörvényben történő rögzítését – bírálja száz más társával egyetemben (*Memoriał 101*).³⁹ Ugyanebben az évben egyik alapító tagja lett az

A *Hamu és gyémánt* Maciek Chelmickijét megszemélyesítő Zbigniew Cybulski síremléke. Forrás: Wikimedia Commons / „Plushy”

első komoly ellenzéki értelmiségi tömörülésnek, a Munkásvédelmi Bizottságnak (KOR).⁴⁰ Jelenleg a föld alatt megjelenő *Zapis* társadalmi-politikai-irodalmi folyóirat⁴¹ szerkesztőinek egyike.

Elég kacskaringós, ingamozgásos életút. Egyértelműnek látszik, de mégsem az: vajon most már tényleg utálja a bolsikat, végleg lelépett-e a lenini „hasznos idioták” járószalagjáról, vagy ez a mostani állapota is pusztán átmeneti – igaz, egyelőre nem tudjuk, merre, csak azt, hogy merről. Ezt persze így meg lehet kérdezni tőle, legfeljebb megsértődik, s a fejemhez vágja, hogy nagy embereknek szabad nagyokat tévedniük. De

főlöszleg, hiszen a cenzúra ügyis kiveszi a szövegből megjelenés előtt.

Azt viszont megkockáztatom majd, hogy rákérdezzek legismeretebb regénye, a *Hamu és gyémánt* különböző változataira. 1946-ban kezdte írni az első verziót. Ebben egy becsületességéről ismert ügyvéd történetéből indul ki, akit a németek koncentrációs táborba zárnak, s ott a sors-társak által közutálatnak örvendő kápó válik belőle. A háború után azon igyekszik, hogy visszabújjon eredeti bőrbe – sorsán keresztül Andrzejewski az akkori idők Lengyelországának panorámáját próbálja megfesteni. A történetet már ekkor is uralja a

³⁹ Memoriał 101: 1976-ban módosították a Lengyel Népköztársaság alkotmányát. A módosítás rögzítette a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) vezető szerepét, valamint a Szovjetunióval való „örök és megbonthatatlan barátságot”. A Jan Olszewski ügyvéd által indított tiltakozást 59 értelmiségi és művész írta alá, köztük Jerzy Andrzejewski, Stanisław Barańczak, Stefan Kisielewski, Zbigniew Herbert és Adam Michnik. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁴⁰ Komitet Obrony Robotników (KOR, Munkásvédelmi Bizottság): Elsősorban értelmiségiek által alapított szervezet, amelyet az 1976-os radomi és ursusi munkássztrájkok résztvevőinek védelmére hoztak létre. Még az év folyamán átalakult, és a Társadalmi Önvédelmi Bizottság KOR (Komitet Samoobrony Społecznej, KSS–KOR) nevet vette fel. Kezdeményezői között Jacek Kuroń és Antoni Macierewicz történészeket nevezhetjük meg.

⁴¹ Zapis: 1977 januárjában indult meg, az első lengyel szamizdat irodalmi folyóiratként. A szó jelentése: „feljegyzés”.

fiatal Maciek Chelmicki alakja, aki a Honi Hadsereg (AK)⁴² katonájaként azt a feladatot kapja, hogy lőjön le egy párttitkárt. Mint ismeretes, a korához képest tragikusan sokat tapasztalt ifjú őrlődik katonai esküjének körülményei, s a normális életbe való visszatérés vágya között. Az 1948-ban megjelent mű legalább akkora érdeklődést keltett, mint amennyi bírálattal érte. A szerzőt egyfelől történelemhamisítással vádolták, az AK méltatlan beszennyezését hányva a szemére, másfelől szerezcsenmosdatással a kommunista hatalomátvételt érintően, mivel ez utóbbit úgy mutatta be, mintha a nemzet kívánságára következett volna be, a keményvonalas komcsik szerint pedig Maciek alakja túlságosan rokonszenvesre sikeredett, s hiányolták a könyvből az új Lengyelország derülátó vízióját is.

És Andrzejewski, úgy tűnik, lelkére vette a megjegyzéseket, különösen a vörös oldalról érkezetteket. Önkritikát gyakorolt, amelyben nyilvánosan elhatárolódott korábbi önmagától, elismerte a *Hamu és gyémánt*ban elkövetett hibákat, mint hangoztatta, mélyen elgondolkodott rajtuk, s e folyamat olyan éretté varázsolta, hogy végre valódi hívévé válhatott a marxizmus-leninizmusnak. (Hölgyeim és uraim, a gyengébb gyomrúak már itt bevehetik a Daedalon!)⁴³

1954-ben aztán át is írja a könyvet, tovább fokozva benne a történelem meghamisítását, tele-tűzdeli ideológiai definíciókkal, osztályharcos szövegrészekkel, s az orwelli „újbeszélre” emlékeztető elemekkel. Az új változat számtalan kiadást ért meg, s felvétellett a kötelező középiskolai olvasmányok sorába, decens jövedelmet biztosítva a szerzőnek, aki a jogdíjából manapság – ó, Istenek! – ellenziként is folyamatosan részesül. 1958-ban aztán ő írta Andrzej Wajda⁴³ számára a hasonló című film forgatókönyvét is, amellyel megteremtette a szöveg harmadik változatát – ezúttal javarészt megtisztítva a hazugságtól ominózus művét.

Kérdésem: melyik Andrzejewski az igazi? S a hatvanas évek derekán született, s azóta ugyancsak párszor átírt tragikomédia, a *Miazga* (talán „pempőnek” fordíthatnánk), amelynek eddig csak 1966-os és 1970-es megjelenésű részletei ismeretesek, s amely a lengyel társadalom, s a benne élő művészek sorsát, viselkedését igyekszik felvázolni egy új bronowicei esküvőn történelem leírásával – azzal mi lesz? A lengyel történelmi sorskérdéseket tárgyalja újra Wyspiański⁴⁴ klasszikus műve alapján, csak épp nem Krakó, hanem Varsó alatt zajlik egy „vissza a gyökerekhez!” típusú menyegző. Paraszti

porta helyett arisztokratáktól elkommunizált kis kastélyban, ahol nem elpuhult entellektüel házasodik pirosposzsgás, egészséges parasztlánnyal, hanem magas állású pártapparatszik fia mazóviai munkáslánnyal. (*Nota bene*: a helyszín a protokollrendezvényekre használt jablonnai palota, ahol magam is jártam már párszor különböző elvtársi delegációk tolmácsaként.) A helyzet poénok ezreit kínálja, vitriolos történet kerekedhet belőle. De vajon kihasználtnak-e a poénok? Révükön mit mond el önmagáról, s a hozzá hasonlókról az író? Vagy majd ezt is javítgatja mindhalálíg? Van-e Andrzejewskinek tartós erkölcsi normája? Nos, nem tudom, meg merem-e majd kérdezni mindezekről. S ha igen, ha érdemben válaszol, vajh az *Alföld* vagy a *Tiszatáj* ki meri-e nyomtatni?

1979. FEBRUÁR 10. VARSÓ

Tegnap hívott az anyóséknál Piotrowski úr, Iwaszkiewicz személyi titkára, hogy ma 13 órakor fogad az öreg. Na végre, akkor nem hiába volt a nagy felkészülés órá is.

Reggel átcsattogtam Hankához, telefonálni. (Azért mégis egy agyrém, hogy nincs telefonom! Nehezen vagyok elérhető, folyton csak üzeneteket közvetítenek nekem, naponta többször

⁴² Honi Hadsereg (*Armia Krajowa*, AK): A nemzeti függetlenségért harcoló, félmillió földalatti lengyel ellenállási szervezet, amely a londoni lengyel emigráns kormány „hazai” hadseregeként működött. Tagjai robbantották ki a szovjet hadsereg által elárult varsói felkelést. A második világháború után tagjai hátrányos megkülönböztetésnek és üldöztetésnek voltak kitéve, tevékenységüket elhallgatták, ennek ellenére a társadalmi emlékezetben megmaradt az AK nyoma. [Szalai Attila *Jegyzetei alapján*.]

⁴³ Wajda, Andrzej (1926–2016): lengyel filmrendező. A(z elhallgatott) lengyel történelmet bemutató „kultuszfilmjei” közül kiemelkedik a második világháború utolsó napjaiban játszódó, a szovjet megszállást is bemutató, Andrzejewski által írt *Hamu és gyémánt* (1958), a kommunista diktatúra hétköznapijait kritikával kezelő *A márványember* (1976) és a Szolidaritásnak emléket állító *Vasember* (1981). A lengyel irodalom klasszikusaiból – mint Stanisław Wyspiański *Menyegző* című drámájából (1972) – is készített filmet. Nyíltan kiállt a Szolidaritás tevékenysége és Lech Wałęsa mellett (akiről több filmet készített). 2000-ben életművéért Oscar-díjat kapott, a szovjetek által agyonlőtt lengyel katonák lemészárlását és a kettős megszállást bemutató 2007-es *Katyri*t Oscar-díjra jelölték.

⁴⁴ Wyspiański, Stanisław (1869–1907): lengyel költő, drámaíró. Leghíresebb, 1901-ben írt és a lengyel irodalom klasszikusának számító *Menyegző* című drámáját Andrzej Wajda filmesítette meg.

Waclaw Felczak emléktáblája a krakkói Jagelló Egyetemen. Forrás: Wikimedia Commons / „Cedro”

csörgetem fel telefonfülkéből az „ügynökeimet”, hogy volt-e valami, keresett-e valaki. Pár jól fizető tolmácmunkám is bánja a helyzetet!) Szerencsére elkaptam kedves barátnőmet, Marta Suchodolskát a Lengyel Rádió és Televízió Nemzetközi Kapcsolatok Igazgatóságán, és kisírtam tőle egy profi Uher riporter magnót az interjúhoz. Csuda rendes a nő: a saját nevére vehette csak ki a gépet, s ezért, mint utólag megtudtam, átbumlizott a tévé székházából a rádió Myśliwiec utcai épületébe, majd kivette az írószövetség kávézójába, ott adta le a ruhatárban a nevemre. Még csak át sem kellett cipelnem a városra!

Tíz perccel a megbeszélrt időpont előtt a beüzemelt magnóval a vállamon bandukoltam fel az írószövetségben az emeletre, s a lépcsőfordulóban elhaladva

három beszélgető ember mellett, láttam, hogy egyikük Karuzas asszony, a cég külkapcsolatos főnökasszonya. Udvariasan bólintva, hangtalanul köszöntem neki, nem akarván megzavarni őt, s a társaságát. Igen ám, de épp ekkor hallottam, hogy a nekem háttal álló férfiak egyike a nevemet mondja, érdeklődve, hogy a hölgy nem ismer-e véletlenül, mert interjúügyben kerestem levélben, s tájékozódni szeretne, kiféle, miféle volnék. Karuzas asszony elnevette magát, s felém mutatott. A pofa megfordult, ekkor már felismertem a fényképeiről: Tadeusz Nowak volt az. Pillanatokon belül meg is beszélünk az interjú időpontját – a jövő hét hétfőjére hívott, pontosan délre, merthogy ők akkor szoktak ebédelni. Meglepődtem, s ez nyilván látszott is rajtam, mert Nowak mosolyogva vállon veregetett:

hát persze hogy ebédre hív, üres gyomorral nem jó beszélgetni, meg aztán egy magyart ő bizony se be, se el nem enged méltó trakta nélkül. [...]

1979. MÁRCIUS 13. VARSÓ

Itt járt Kovács Pista. Utoljára még vagy három éve Martonvásáron találkoztunk a Mezőgazdasági Kutató Intézet klubjában, ahol félhivatalos vagy Aczél elvtársék⁴⁵ által a terjesztésből egészen kirekesztett szerzőkkel és műveikkel lehetett találkozni.

Elvodkázgattunk itt nálam hármásban Ákossal. A „keleti Golf-áram” sodrait vettük szemügyre közelebbről, próbáltuk kideríteni, hogy mit visz a víz, dinnyehéjon kívül. Főképp, hogy a lengyelországi vízgyűjtő területen milyen előrejelzések tapasztalhatók. Ákos örökzöld megjegyzése, mármint hogy „a helyzet fokozódik”, Istvánt kellőképp felpizskálta. Irigykedett, hogy itt van a KOR, működnek földalatti kiadók, s nem is kerül olyan sok utánajárásba, hogy például a rangos lengyel emigráns folyóirat, a *Kultura Paryska*⁴⁶ hazai *underground* utánnyomásaihoz hozzáférjen az ember.

⁴⁵ Aczél György (1917–1991): politikus. A '30-as években először egy cionista ifjúsági mozgalomhoz, majd a Kommunisták Magyarországi Pártjához csatlakozott. 1945-től a Magyar Kommunista Párt tagja. 1949-ben a Rajk-per egyik mellékperében életfogytiglani fegyházra ítélték, 1954-ben szabadult. 1956. október 31-én a Magyar Szocialista Munkáspárt alapító tagja, 1957-től a művelődésügyi miniszter helyettese. Ettől kezdve, folyamatosan „kinőve” magát, pozíciótól – MSZMP KB kulturális életet ellenőrző titkára, kultúrpolitikai munkaközösségének elnöke, a PB tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese – függetlenül a Kádár-korszak kulturális életének meghatározó irányítója, ideológusa.

⁴⁶ *Kultura Paryska* (*Kultura*): Kezdetben Rómában, majd Párizsban 1947 és 2000 között megjelenő, vezető lengyel emigráns folyóirat. Többek között az irodalmi Nobel-díjas Czesław Miłosz is publikált a lapban.

Pista is felhívta a figyelmemet Waclaw Felczakra,⁴⁷ akiről már Csaba beszélt nekem. Csodálatos ember lehet, s még nagyobb csoda, hogy még él!

A Poznaíni Egyetemen végzett, majd a 19. század első felének lengyel-magyar kapcsolataival kezdett foglalkozni. A háborút megelőző utolsó két „békés szemesztert” Budapesten töltötte az Eötvös Kollégium diájaként. Legközelebb már a földalatti lengyel haderő katonájaként jelent meg Magyarországon, s 1940–44 között előbb a Varsó–Párizs, majd a Varsó–London között működő katonai futárszolgálat budapesti bázisának megszervezője, s egy ideig parancsnoka is volt. Négy testvérét a háború alatt, az ötödiket a háború után veszítette el, ez utóbbit a kommunisták gyilkolták meg. Gondolhatni, mennyire szerette mindkét totalitarizmust! 1948-ban még egy utolsó futárútra vállalkozott, hogy kihozzon egy veszélyben forgó családot a rohamosan bevörösödő Lengyelországból. A csehek elkapták, s átadták a lengyel ávosoknak, akik már

amúgy is halálra keresték. Kegyetlen kínzásokat élt át, de nem köpött. 1951-ben aztán bitóra ítélték. Évekig magánzárkában várta, mikor jönnek érte. Idővel közölték vele, hogy életfogytiglanra változtatták a büntetését. 1956 októberéig ült, két évvel később a neves krakkói történészprofesszor, Henryk Wereszycki⁴⁸ becsempezte őt a Jagello Egyetem Történettudományi Intézetébe tanársegédnek. Elmúlt negyvenéves, amikor újakezdhetette tudományos pályáját. Doktori értekezését a horvát-magyar kiegyezésről írta, nagydoktoriját pedig Magyarország történetéről.

Pista és Csaba összebarátkoztak vele, pár éve sikerült arra is rávenniük, hogy – magánemberként – ismét ellátogasson néha Budapestre. Most azon törik a fejüket, hogy fiatal barátainak is bemutassák, bizalmukba fogadott diákoknak – Felczak azonban még hezitál. Azt mondja, hogy őt még manapság is szemmel tartják a titkosszolgálatok. Betegeskedő ember, a börtön megtette nála a magáét,

ha ismét lecsukná, az talán az életébe kerülne. A tüdejével van baj, ezért is szerzett magának egy kis kulipintyót Zakopane mellett. A hegyi levegő jót tesz neki. No meg élnek még egy páran a tátrai zöldhatár egykori futárjai közül, akikkel közösen tett kockára mindent a Hazáért. Stanisław Marusz⁴⁹ például, a valahai négyszeres olimpiai síbajnok gurál.⁵⁰

Nyilván van miről beszélgetniük, vagy jóízűeket hallgatniuk az emlékek hosszú éjszakáin. Stasieket nem a komcsik, hanem a Gestapo kapta el, még 1940-ben. Krakkóban „kezelték”, halálra is ítélték, de a derék fickó megszökött nekik. Átsurrant a zöldhatáron, s a háború végéig Magyarországon bujkált – Felczak parancsnok és barátai segítségével. A háború után visszatért a sporthoz: az 1932-es és az 1936-os győzelmeihez még két olimpiai csúcsot tett hozzá, 1948-ban és 1952-ben. Mindösszesen 30 éven át volt aktív sportoló, s negyvenévesen még simán lefőzte a nála két évtizeddel fiatalabbakat. Nem véletlenül ragadt rá a „Dziadek”

⁴⁷ Felczak, Waclaw (1916–1993): lengyel történész. 1938–39-ben a budapesti Eötvös Kollégium ösztöndíjasa. 1940-ben tért vissza Magyarországra a lengyel ellenállás képviselőjeként, az emigráns kormány és az otthoni, földalatti ellenállás közti kapcsolatot tartó budapesti futárbázis parancsnok-helyettese, 1943-ban a Honi Hadsereg magyarországi futárbázisának vezetője. A lengyel kommunista hatalomátvétel után a párizsi Sorbonne-ra iratkozott be, ám egy utolsó szánt családszöktetési kísérlet miatt 1948 karácsonya előtt a csehszlovák hatóságok letartóztatták. Lengyelországban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956. október 30-án helyezték feltételelesen szabadlábra. 1958-tól tanít a krakkói egyetemen, ám egyetemi tanárrá csak 1993-ban nevezték ki. Doktori értekezését a magyar nemzetiségi politikáról írta, a horvát-magyar kiegyezésről kötete jelent meg. 1966-ban jelent meg először Magyarország történetét bemutató átfogó munkája. 1973-tól a Lengyel–Magyar Történész Bizottság tagja. A '70-es évek közepétől járt újra intenzívebben Magyarországra, itthoni előadásaiival és kapcsolataival hozzájárult a formálódó „máskéntgondolkodók” gondolkodásának alakulásához. 1987-ben ő vitt hírt az első lakiteleki találkozóról a krakkói *Tygodnik Powszechny* számára. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁴⁸ Wereszycki, Henryk (1898–1990): lengyel történész. 1947-től a wrocławai, 1956-tól a krakkói Jagello Egyetem tanára.

⁴⁹ Marusz, Stanisław (1913–1993): lengyel síversenyző, alpinista. 1932 és 1956 között öt téli olimpián vett részt. 1938-ban síugrásban világbajnoki ezüstérmert nyert. 1939 után csatlakozott a Honi Hadsereghez, 1940-ben azonban a németek elfogták, és halálra ítélték. Sikerrel megszökött, és a háború végéig Magyarországon tevékenykedett, több alkalommal teljesített futárszolgálatot Waclaw Felczak társaként. Sorsuk halálukban is összefonódott: 1993-ban Felczak zakopanei temetésén esett össze és halt meg.

⁵⁰ Lengyelország szlovák határánál élő nyugati szláv népcsoport.

(Tata) becenév. A húga sem piskóta! Helena Marusarzówna⁵¹ 1936–1939 között a legjobb lengyel síző volt, hétszeres országos bajnok műlesiklásban és szlalomban. A konspirációs lengyel katonai futárszolgálat tagja volt ő is, miként a bátyja, felváltva s együtt is járták a Tátra hágóit Budapest felé, vitték a postát, mentették az embereket. Helenát 1940-ben a németbérenc szlovák csendőrség kapta el, s adta át a Gestapónak. Egy éven át borzalmas kínzásoknak tették ki, de eredménytelenül: egy szó nem sok, annyit sem árult el semmiről. Végül kivégezték. Gondolom, Stasiek bácsi is legalább annyira szereti a bolsikat, mint a náci bandát.

Felczaknak és Dziadeknek valóban van tehát miről beszélgetniük s együtt hallgatniuk ott fenn, a Kasprowy alatt. Istenem, ha belehallgathatnék a hallgatásukba! Vajon leírták-e valódi történetüket ők ketten, s a harmadikról? Rejtegetik-e szénapadláson, veremben, akárhol? Megtehetnék, hiszen gyakorlott konspirátorok. Nem szabad, hogy elvigyék magukkal a sírba, amit tudnak!

Pistával és Ákossal ebben maradunk. S abban, hogy István megpróbál engem beajánlani Felczakhoz – hátha megnyílik valamennyire. Nem publikációs célból beszélgetném meg, hanem értékmegőrzés végett.

1980. OKTÓBER 11. VARSÓ

Czesław Miłosz kapta az idei irodalmi Nobel-díjat. Üzenetértéke nyilvánvaló. A rezsim bértollnokai nem is késlekedtek egymást túllícitálva szerepelni a rádióban, tévében, írott sajtóban, vitatkozván ennek az elismerésnek a „politikai feltételrendszerén”. Hogy milyen perfid, ám mégis árulkodó módon avatkozik bele a Nyugat Lengyelország, de „szélesebb aspektusban” a keleti blokk belügyeibe, mintegy biztatást adva a „felforgató mozgalmaknak” az efféle, „irodalmon messze túlmutató döntésükkel”. A svéd akadémia illetékesei türelmüket vesztvén a díj történetének során első ízben szivárogtattak ki információt a határozathozatal kulisszatitkairól: állításuk szerint Miłosz már négy éve szerepelt a jelöltek listáján.

Hogy aztán így van-e, az ördög tudja, de jó válasz volt, annyi szent.

1980. DECEMBER 10. LONDON

[...] A mai napon vette át Miłosz a Nobel-díjat Stockholmban... Lehet, hogy erről is kell majd szólnom a műsorban, úgyhogy figyelem a vonatkozó híradásokat.

A harmadik lengyel, aki irodalmi Nobelt kapott. Sienkiewicz⁵² a *Quo vadis*ért kapta 1905-ben, Reymont⁵³ a *Parasztok*ért 1924-ben, s most Miłosz, aki nem

Czesław Miłosz 1998-ban.
Forrás: Wikimedia Commons /
Mariusz Kubik

egy konkrét mű kapcsán díjazta, hanem az indoklás szerint „azért a kérlelhetetlen következetességért és elmélyülésért, amellyel feltárni igyekszik az ember fenyegetettségét erőszak és konfliktusok terhelte világunkban”. No, nesze neked, erre varrjál gombot! Próbálok megjegyezni a bonyolult és mellébeszélő mondatot, de nehezen megy.

A díj átvétele előtti felszólalásában Miłosz valami olyasmit mondott, hogy az, hogy odakerülhetett, ahol éppen most van, érvként szolgálhat mindazoknak, akik az élet Istentől eredő kiszámíthatatlanságában hisznek. Érdekes, hogy épp az Úrra hivatkozik az az ember, aki oly gyakran bírálta a patriotizmussal összefonódó mély lengyel katolicizmust, amelyet a lengyel felvilágosodás ismert szerzője, Stanisław Kostka

⁵¹ Marusarzówna, Helena (1918–1941): lengyel síversenyző. 1936 és 1939 között a legjobb lengyel síelő. 1939-től részt vett a lengyel ellenállásban, Magyarországon is titkos futártevékenységet folytatott. 1940 márciusában a szlovák katonai rendőrség elfogta, és átadta a Gestapónak. 1941-ben kivégezték.

⁵² Sienkiewicz, Henryk (1846–1916): lengyel író. 1896-ban fejezte be leghíresebb, *Quo vadis*, 1900-ban pedig *Kereszteslovagok* című munkáját. 1905-ben kapta meg az irodalmi Nobel-díjat „kiemelkedő epikai munkásságáért”.

⁵³ Reymont, Władysław Stanisław (1867–1925): lengyel író. 1904 és 1909 között írta *Parasztok* című regényét, amely miatt 1924-ben tüntették ki irodalmi Nobel-díjjal.

Andrzej Wajda 2012-ben.
Forrás: Wikimedia Commons /
Piotr Drabik

Potocki⁵⁴ nyomán előszeretettel illetett a pejoratív *ciemnogród* (sötétség vára) kifejezéssel. Ehhez képest – láthattuk a tévében – ott díszelgett a zakója hajtókáján a hazafias és vallásos Szolidaritás jelvénykéje. Persze azért eredeti önmagát sem tagadta meg: csupa olyan embert hívott meg Lengyelországból az ünnepségre, akik – bizonyos megnyilvánulásaikból úgy vélem – egytől egyig közelebb állnak a liberalizmushoz

és a balos eszmékhez, mint a nemzeti konzervatívokhoz, és az egyháznak is a szabadelvűnek mondott szárnyához húznak – mint például Jerzy Turowicz,⁵⁵ Stefan Kisielewski,⁵⁶ Stanisław Barańczak,⁵⁷ Jacek Woźniakowski⁵⁸ vagy Mirosław Chojecki.⁵⁹ Nincs nekem ezzel semmi bajom, a felsorolt urakat tisztelem, s némelyüket szeretem is, virágozzék minden virág, de számomra a tiszta képletek rokonszenvesebbek. Rühellem a megalkuvást, az „egyfelől-másfelől” nekem mindig gyanús. Nem lehet kicsit teherben lenni. És ha már az Istennél tartunk, az Írás is azt mondja: beszédetek legyen igen-igen, nem-nem – a langyosat az Úr is kiveti a szájából.

Abban maradok magammal, hogy nem szórakozom Miłosszal, ha szóba kerül. Mondok valami simulékonyat, hogy ne legyen kötözködés.

1981. SZEPTEMBER 10. LONDON

Wajda folytatta *A Márványember* történetét, a *Vasember* című filmet még július 27-én mutatták be Varsóban. Aztán Cannes-ban Arany Pálma-díjat nyert. Jarzembowskiék⁶⁰ valahogyan megszerezték WHS kazettán, és volt alkalmam megnézni. Egyszerűen hihetetlennek tűnik, hogy egy ilyen filmet el lehessen készíteni a kommunista blokk bármelyik országában, és mégis itt van!

Ha jól emlékszem, *A Márványember* 1976-ban készült, és már annak az egy évvel későbbi bemutatása is szenzációnak számított, és Cannes-ban akkor FIPRESCI-díjat kapott. 1979-ben Magyarországon telt házakkal ment. Az ötvenes évek első felében ünnepelt, a pártpropaganda által szinte végzetesen megmanipulált sztahanovista munkásról, Mateusz Birkutról egy végzős filmrendező szakos

⁵⁴ Kostka Potocki, Stanisław gróf (1755–1821): lengyel politikus, író. 1815 után több tisztséget betöltött a Sándor cár által uralt kongresszusi Lengyel Királyságban.

⁵⁵ Turowicz, Jerzy (1912–1999): lengyel újságíró, szerkesztő. 1945 és 1953 között a *Tygodnik Powszechny* katolikus hetilap szerkesztője. Mivel nem volt hajlandó méltató nekrológot közölni Sztálinról, leváltották. 1956-ban visszakerült a laphoz, amelynek ettől kezdve haláláig szerkesztője volt. 1956-tól a Szejm képviselője volt. 1964-ben a Józef Cyrankiewicz miniszterelnökhöz címzett levél aláírója. 1989-ben részt vett a kerekasztal-tárgyalásokon.

⁵⁶ Kisielewski, Stefan (1911–1991): lengyel író, politikus. 1964-ben a Józef Cyrankiewicz miniszterelnökhöz címzett levél aláírója. 1968 és 1971 között eltöltötték a publikálástól. Az 1976-os, alkotmánymódosítás elleni aláírásgyűjtés aláírója.

⁵⁷ Barańczak, Stanisław (1946–2014): lengyel költő, esszéista, műfordító. 1968 és 1976 között a lengyel Új Hullám meghatározó képviselője. Miközben otthon nem, 1976-ban a *Tiszatáj* lengyel számában megjelenhettek versei. Az 1976-os, alkotmánymódosítás elleni aláírásgyűjtés aláírója. [Szalai Attila jegyzetei alapján.]

⁵⁸ Woźniakowski, Jacek (1920–2012): lengyel író. 1948 és 1953 között a *Tygodnik Powszechny* szerkesztőségi titkára, 1957 és 1959 között a *Znak* havilap főszerkesztője, 1959 és 1990 között a Znak Kiadó alapító főszerkesztője. 1988-ban az Állampolgári Bizottság tagja, 1989-ben a kerekasztal-tárgyalások résztvevője. 1990–91-ben Krakkó polgármestere.

⁵⁹ Chojecki, Mirosław (1948): lengyel kiadó, producer. Az 1968-as hallgatói sztrájkokban való részvétele miatt kizárták a varsói Műszaki Egyetemről. 1976 júniusában kiállt az ursusi és rdomi munkástiltakozás mellett, ezért elbocsátották a Nukleáris Kutatási Intézetben viselt állásából. Ebben az évben részt vett a KOR megalapításában. 1977 szeptemberében megalapította a legnagyobb, állami hatóságoktól független kiadót, a NOWA-t. 1980-ban több alkalommal letartóztatták, felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Ebben az évben belépett a Szolidaritásba. Külföldön tartózkodott a hadiállapot bejelentésekor, emigrációban folytatta tevékenységét. 1990-ben tért haza.

⁶⁰ Jarzembowski, Tadeusz (1933–2007): lengyel politológus, újságíró. Londoni emigrációban élt, 1956-ban fegyveres önkénteseket akart szervezni a magyar forradalom mellett. A Szolidaritás londoni irodájának munkatársa. Bővebben lásd: Szalai Attila: Naplójegyzetek, 1981. *Rendszerváltó Archívum*, 2017. október, 69–77.

hallgató, Agnieszka dokumentumfilmeket akar forgatni. A kommunista apparátcsikok gáncsoskodása azonban ezt csaknem lehetetlenné teszi. A *Vasember* az előző történet folytatása, ugyanazokkal a főszereplőkkel – Jerzy Radziwiłowicz,⁶¹ Krystyna Janda⁶² –, és a létező legaktuálisabb: az 1980-as sztrájkokat és eseményeket a Szolidaritás megalakulásáig, azaz tavaly augusztus 31-ig követi. E történetben már házaspárként találkozunk Agnieszkaival és Maciekkal, Birkut fiával. Gdańskban élnek. Egy Winkel nevű újságírórt pártvonalból való sugalmazásra látszólag azért küldenek oda, hogy riportot készítsen a sztrájkoló munkásokról. Azt, amit elvárnak tőle, képtelen teljesíteni, mert ugyan alkoholista, és retteg az állása elvesztésétől, de a totális hazudozás alól megpróbál kibújni. Csakhogy hamarosan kiderül: valójában nem is a riport a lényeg, hanem hogy adatokat gyűjtsön a sztrájkoló vezetők közé tartozó Maciekről. Winkel tiltakozik, ezt végképp nem akarja elvállalni, ám több tekintetben kompromittáló múltja van, amivel a felettesei megzsarolják. Az újságíró kényszeredetten igyekszik eleget tenni az utasításnak, de minél inkább elmélyed Agnieszka és

Maciek múltjában, annál jobban növekszik benne az ellenállás, nem tudja elszánni magát arra, hogy ártson nekik. A rendezőnt kirúgták a tévéből, mivel nem adta fel a sztahanovista munkás történetének felgöngyölítését, megtudja, miként halt meg Birkut, hogyan s miként elmegyógyintézetbe a fia, Maciek, Angieszka pedig börtönbe. A néző végigkísérheti közben a tavalyi sztrájkmozgalmakat, megismerkedhet a magát alakító Lech Wałęsával⁶³ is. Winkelnél végül elszakad a cérna, meg akar tisztulni, bejelenti a feletteseinek, hogy felmond, és megkönnyebbülten odaáll a jogos követeléseket hangoztató munkások mellé. Csakhogy kiderül: őt is figyelik. A sztrájkbizottság és a kormánydelegáció közötti tárgyalások lezárása, és a dokumentumok ünnepélyes aláírása után még ott téblábol a tanácssteremben, amikor egyik kollégája gúnyosan előhúzza a felöltője alá rejtett mikrofont, amelyről elfeledkezett. Kétségbeesetten tiltakozik, hogy neki nem voltak hátsó szándékai, tagadja, hogy titokban készített volna felvételeket. Azonban nem hisz neki senki. Lógó orral távozik. Az udvaron odalép hozzá egy vaskalapos apparátcsik, amolyan helyi vörös báró, és megveregeti

a vállát: ne keseregjen, az imént aláírt megállapodás nem egyéb, mint egy darab értéktelen papír, amit a hatalom pusztán kényszer hatására írt alá. Winkel indulatában leköpi.

Istenem, de jó volna elhinni, hogy nem egy darab értéktelen papírról van szó!⁶⁴ Az elmúlt egy év eseményei sajnos mégis azt mutatják, hogy igen. Soha semmilyen megállapodást nem tartottak be a komcsik, mindig mindenért újra és újra küzdeni kellett és kell, bármit ígérnek is meg, bármire adják is a szavukat, olyan, mintha kéménybe korommal vagy víztükörre pálcával írták volna.

1988. ÁPRILIS 30. VARSÓ

Ryszard Kapuścińskit⁶⁵ olvasom. A törvényességen melázik a kitűnő riporter és író. Lám csak, nem vagyok egyedül a háborgásaimmal! Íme: „Az önkény korában a törvények és rendeletek csapdait olyan sűrűn helyezik el, hogy naponta esel (gyakran öntudatlanul és észrevétlenül) egy-egy ilyen csapdába. Vagyis akaratlanul naponta meg kell sértened valamilyen jogszabályt. A cél ugyanis az, hogy állandóan erőidet gyengítő büntületben élj.

⁶¹ Radziwiłowicz, Jerzy (1950): lengyel filmszínész. A *Márványember* és a *Vasember* főszereplője.

⁶² Janda, Krystyna (1952): lengyel színművész. Andrzej Wajda több filmjének (*A Márványember*, a *Vasember*, *A remény embere*) szereplője.

⁶³ Wałęsa, Lech (1943): lengyel politikus. A gdański Lenin hajógyár villanyszerelője. Az 1970-es tüntetések idején részt vett a munkástiltakozásokban, sztrájkbizottsági tagsága miatt egyéves börtönbüntetésre ítélték. 1976-ban aláírásokat gyűjtött a meggyilkolt munkások emlékművének létrehozására, ezért elbocsátották állásából. 1980 augusztusában egyik főszereplője volt a gdański hajógyári sztrájknak, amelynek következményeként lehetővé vált a szabad szakszervezetek működése. A megalakuló Szolidaritás szabad szakszervezet elnöke. 1981. december 13-án, a hadiállapot kihirdetése után letartóztatták, és Délkelet-Lengyelországba internálták. 1982 novemberében szabadult. 1983-ban Nobel-békedíjat kapott. 1989-ben a Szolidaritás Szabad Szakszervezet Állampolgári Bizottságának alapítója és vezetője. 1990 és 1995 között Lengyelország elnöke. 2008-tól több történeti munka jelent meg róla, amelyek bizonyították, hogy 1970 és 1977 között együttműködött a lengyel belügyi szervekkel. [*Szalai Attila jegyzetei alapján.*]

⁶⁴ Utalás az 1980. augusztus 31-én aláírt gdański megállapodásra, amely biztosította a szabad szakszervezetek működését. Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállappal gyakorlati érvényessége megszűnt.

⁶⁵ Kapuściński, Ryszard (1932–2007): lengyel riporter, publicista. Az egyik leggyakrabban idegen nyelvekre fordított lengyel szerző. Több sajtóorgánium tudósítójaként járta be a világot, többek között közép-amerikai, ázsiai és afrikai országokból tudósítva. A '70-es évektől számos alkalommal járt Magyarországon, szerzői esteken, könyvbemutatókon vett részt, több kötete magyar nyelven is megjelent. [*Szalai Attila jegyzetei alapján.*]

Így aztán a hatalommal szembe-sülve, vagy akár csak a hatalom gondolatára is szorongást, félelmet, alázatot fogsz érezni. [...] A hivatalos önkény megingásunk, dezorientáltságunk ilyen pillanataiból táplálkozik. [...] A hatalom tudja, hogy naponta elkövetsz valamilyen törvénysértést, s hogy ily módon bűnöző vagy. De a hatalom kivár, mert ravasz és magabiztos. Figyeli, nézi a mozdulataidat, hallgatja a szavaidat. Ne tévesszen meg az, hogy viszonylag szabadon mozogsz, hogy egyelőre nem ülsz lakat alatt, mert egyszerűen csak kegyelmet élvezel. De vigyázz! Csak addig mozoghatsz, amíg olyan lépést nem teszel, amelyet a hatalom megkérdőjelez, amelyet ellenségesnek tart. Akkor aztán lecsap rád. És megtudod, hogy életed megbocsáthatatlan hibák és büntetendő, veszélyes vétségek sorozata volt.”

Hacsak – teszem hozzá én – nem építed ki magadban a meggyőződést, hogy a hatalom által hozott törvények és rendeletek az állampolgári és emberi jogokkal teljes mértékben összeegyeztethetetlenek, és így lelki-furdalás nélkül veszed semmibe, hágod át őket. Önvédelmi reakció ez, amely erőt és szabadságot ad. Csakhogy még a legtotalitáriusabb hatalom uralta országban, rendszerben, társadalomban is születnek olyan törvények, amelyek a társadalmi együttélésben nélkülözhetetlenek. Például a közlekedési rendet szabályozók, s hasonlók. A tragédia: mivel a jogtíró és embertelen, a megalázó és felháborító rendelkezések vannak többségben, az ember egy idő után elveszíti a józan tájékozódási érzékét, minden szabályozást a hatalom önkényének tart, aminek egyenes következménye, hogy a hasznos törvényeket

sem tartja be. Márpedig ezek semmibevétele alkalmasint magát a társadalmi együttélést veszélyezteti, s mert azonos tapasztalataink vannak, taszítjuk egymást, akár az azonos töltésű részecskék. Ez pedig a társadalom széthullásához vezet, vissza a barbársághoz.

És megint Kapuściński. „A barbárság fokozatai: először azokat pusztítják el, akik értékeket hoznak létre. Aztán elpusztítják azokat is, akik tudják, mi az érték, s azt is, hogy akiket előttük pusztítottak el, éppen azok hozták létre az értékeket. A valódi barbárság akkor kezdődik, amikor már senki sem tudja megítélni, hogy amit művel, az barbárság. [...] Amikor olyan kérdések merülnek fel, amelyekre nincs válasz, akkor következik be a krízis. [...] Nincs rosszabb kapcsolódás, mint a fegyver, az ostobaság és a félelem összekapcsolódása. Ilyen esetben a legrosszabbra lehet számítani. [...] Minél magasabb szinten követnek el egy bűntényt, annál nagyobb a valószínűsége, hogy nem bűnténynek, hanem elkerülhetetlen politikai lépésnek fogják minősíteni.”

A szarháziak! Az életünk megy rá a szemétségeikre. Mivel biztassam a gyermekemet? Mit mondjak nekik? Hogyan ígérhetnék szép holnapot annak tudatában, hogy az ő életüket is ugyanaz az elv, ugyanabból a fészekből valók fogják irányítani, akik tönkretették apám és a mi nemzedékünk életét? [...]

„Az autoriter rendszerek alapvető célja az idő megállítása, mivel az idő változásokat hoz” – állapítja meg Kapuściński. Mi tehát egy olyan rendszerben élünk, amelynek a stagnálás a célja.

S akkor még egyszer: mit mondjunk a gyermekeinknek? Hogy a stagnálás vár rájuk? Hogy már nem lesz érdemes integrálniuk se a világ vonata után, mert mire felnőnek, az olyan messze lesz, hogy azt se fogjuk tudni, merre ment?

Egy ideillő keserű vicc. 2050-et írunk. A kisgyerek kérdezi a nagyapját, ugyan mondaná meg, mi az a kommunizmus. A válasz: – Látod, fiam, benne élsz, és már magad sem tudsz róla...

Szörnyű kép. Szovjetek, leninisták, sztálinisták, kommunisták – az emberiség legnagyobb bűnözői vagytok!

Külön szörnyű, hogy bárhonnét indulok, a végén mindig idejutok. Olyan ez, mint egy furunkulus az ember nyakán: akármilyen inget veszel fel, ugyanúgy kínozni fog a gallérja.

Az eredeti megjelenés helye: Szalai Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976-1990.* Budapest. Magyar Napló, 2018, 107-108., 136-140., 144-145., 240., 252., 304-305., 664-665.